

MIROSLAV GREGOR

HEURISTICKÁ FUNKCE KONKRÉTNÍ TEORIE V SOCIOLOGII PRÁCE

Abychom mohli přemýšlet, musíme rozlišovat. Do sítě pojmů v naší mysli zařazujeme jevy kolem nás. Rozlišujeme pojmy, seskupujeme je do rodů, až se někdy vzdalujeme abstrakcí od skutečnosti. Když reflektujeme skutečnost spontánně nebo naopak velmi důmyslně, vytváříme na základě podobnosti typy. Říkávalo se: dobře učí, kdo dobře rozlišuje.

Rozlišovat má smysl jen proto, že jsou i věci rozlišený, že ve skutečnosti, v realitě jsou věci shodné nebo podobné svou podstatou. Tvoří jasně ohraničené nebo plynule propojené soubory.

Rozlišenost nebo propojenost věcí je výsledný stav, k němuž vedou cesty procesů rozlišujících či propojujících věci. Lidé i příroda často vyhraňují kategorie.¹

Kouzlo správného poznání spočívá i v tom, vidět rozlišené jako rozlišené, splývající jako splývající. Objeví-li se v našem myšlení přerýv tam, kde v realitě není, je to vážná závada.

V diplomových pracích našich studentů je téměř pravidelně prázdné místo mezi tím, čemu se říká teoretická a empirická část. Je to i projev odborné a stylistické nezralosti. Podstata je však mnohem závažnější a podobné prázdné místo mezi teoretickým úvodem a výzkumem je i v četných závěrečných zprávách z výzkumů.

Empirie a statistika. „Empirická část“ diplomových prací je zpravidla zpracováním odpovědí na otázky „statistickou metodou“. Studenti sociologie se zde učí pracovat s výzkumnými metodami používanými sociology a přitom je nechtěně karikují. Karikatura obvykle zvýrazní, co je nejcharakterističtější.

Statistika je soubor technik, soubor technických nástrojů nesmírně užitečných v rukou těch, kteří vědí, jak je vést, jak s nimi pracovat. Jestliže však statistika vnucuje sociologovi metodu, je to na pováženou.

Statistika vyčleňuje z reality soubor v určitém směru homogenních jednotek. Často se takový soubor v realitě skutečně vyskytuje jako vý-

¹ Srv: Gregor M.: *Obsah a rozsah typového pojmu*. Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity 1973.

sledek sjednocujících, vyhraňujících procesů vedoucích k relativní shodnosti věcí považovaných za jednotky souboru a rozlišujících, rozpojujících procesů, které vedou reálně hranici mezi souborem a okolím. Studenti vysokých škol jsou si vzájemně hodně podobní, v určitých vlastnostech se shodují a současně se v určitých vlastnostech liší od ostatních. Tato interní homogennost a externí heterogennost je přirozeně i zde jen relativní, kříží se s jinými reálně existujícími základy pro vymezování souborů.

Princip vyčleňování souborů jednotek má tedy v některých případech své oprávnění. Vyčlenění homogenního souboru však je obrat, který musí být volen vědomě, zdůvodněně. Je to výzkumný řez realitou a na něm lze založit opět jen dílčí omezený pohled na ni.

Sociolog vždy velmi zjednodušuje, zkoumá-li sociální realitu pomocí statistických technik. Je jen málo případů, kdy taková parciálnost je zdůvodněna jako jediná cesta poznání.

Hromadnost sociálních jevů. Sociální existuje na elementech, ale není do nich rozdrobitelné. Studenti vysokých škol jsou nositeli „vysokoškolskosti“, ale ta vzniká, žije jen v totalitě jejich soužití. Studenty pochopíme, budeme-li znát klima vysoké školy, klima vysoké školy nepochopíme, budeme-li znát jen jednotlivé studenty. Ovšem dále — porozumět vysoké škole nelze bez znalosti jejího postavení v širším sociálním prostoru a čase.

Sociální je z hlediska jednotlivce něčím vnějším. Individuální podobu sociální role jednotlivce nalézá, přijímá nebo odmítá, modifikuje, ale netvoří ji ze své individuality.

Je-li tento požadavek správný, nesmí se statistikou nahrazovat metoda adekvátní objektu poznávání: sociální. To je důležité, protože při nesprávném použití statistiky se stává z techniky metoda.

Statistika: Technika nebo metoda? Technika je variabilně využitelný, algoritimizovaný postup, který velice urychluje, usnadňuje poznávání. Dává mu sedmimílové boty. Nerozhoduje, je-li tou technikou algoritmus výpočtu koeficientu korelace či kapesní kalkulačka.

Metoda vychází z koncepce, z teorie, třeba z teorie hypotetické. Jadov říká výstižně: teorie má heuristickou funkci. Metoda je přibližování se realitě po cestě, na kterou nám vrhá světlo nebo světélko uspořádaná sada výsledků dřívějšího poznání. Uspořádaná, dotažená až k filozofickému nadhledu.

Použije-li se statistika jako metoda, je to neadekvátní a je to důsledek teoretického vakua.

Je to neadekvátní proto, že podstatným rysem sociální není hromadnost, kontrast homogennosti jednotek souboru a jejich odlišnosti vůči okolí. Přijetí takového neadekvátního nástroje jako suplující metody je možné jen tam, kde je absence konkrétní teorie, teorie natolik konkrétní, natolik se přimykající k realitě, aby už byla realita dostupná přímému pozorování.

Mluvit o statistické metodě v sociologii je tedy mírně řečeno nevhodné.

Vláda statistiky. Teoretikové statistiky zpravidla neusilují vnucovat ji

jiným vědám. Ovšem při slabosti jiných věd to vždy svádí dosáhnout snadného osobního úspěchu tím, že někdo operuje statistickým nebo matematickým aparátem a tím, zastíraje neznalost této vědy, ohromuje. To jsou ty pokusy řešit sociologické problémy deduktivním postupem pomocí soustav axiomů nebo dokonce principů elektrotechnických soustav.

Častěji sahají k metodám jiných věd sami sociologové. Využijí-li při tom heuristické síly své vlastní teorie, naučí-li se tedy z metody jiných věd jejich technickým postupům a metodologickým podmínkám, je to dobře. Dají-li si vnútit s technikou i teorii, filozofii jiného vědního oboru, je to nesprávné.

Tímto „jiným oborem“ však není statistika, nebo alespoň především statistika. Kdyby byla jen statistika jako matematická disciplína, nedošlo by ke vpádu statistiky do sociologie. Tato difúze statistiky do sociologie je nesena psychologíí.

Pro sociologii je psychologie snad nejbližší a nejcennější vědou a těžko se stane, že by sociologové věděli z psychologie dost. Ale relativní vyspělost psychologických zkoumání při nevyzrálosti sociologického poznávání reality (a při určité vědecké situaci v ČSSR i ve světě) vedla k vyplnění vakua heuristické funkce konkrétní sociologické teorie metodami opřenými o metody oprávněné v psychologii. Homogennost souboru všech lidí je předpokladem obecné psychologie. Vnitřní homogennost a vnější ohraničenost speciálních souborů je předpokladem diferenční psychologie.

Vakuum heuristické funkce konkrétní sociologické teorie. „...cesta poznání je heuristická (tj. badatelská) funkce předmětné oblasti teorie. Jestliže teorie formuluje principy a zákony, které jsou odrazem objektivního světa v její předmětné oblasti, je současně i metodou dalšího pronikání do dosud neprozkoumaných oblastí skutečnosti na základě současného poznání ověřeného prací.“²

V rovině konkrétního zkoumání sociálních objektů má heuristická funkce konkrétní teorie podobu koreceptuálního rámce a interpretačních schémat, která orientují způsoby získávání údajů, umožňují jejich uspořádání a interpretaci.

Jadov rozeznává tři úrovně obecnosti poznávání a přiřazuje k nim jako jejich funkci jednotlivé úrovně metodologie. Dialektická metoda je heuristickou funkcí dialektickomaterialistické filozofie. Obecná metodologie sociologického výzkumu je funkcí speciální sociologické teorie. V příkladu pak uvádí „konkrétní rolovou teorii osobnosti“ jako východisko zkoumání sociálních rolí.³

Jednotlivé roviny nejsou od sebe striktně odděleny, přecházejí jedna ve druhou. Proto je možno v duchu Jadovova myšlení rozlišit jak úrovně teorie, tak metodologie jemnější podle úrovně obecnosti, abstraktnosti speciálních disciplín. Sociologie práce je jistě obecnější než sociologie průmyslového podniku, naopak teorie pracovních skupin ve strojírenském závodě je konkrétnější. Máme-li tedy na mysli nejzákladnější úroveň, jde

² J a d o v V. A.: Sociologický výzkum, metodológia, program, metody. Pravda, Bratislava 1977, str. 36.

³ Tamtéž, str. 43.

o naprosto konkrétní teorie a jejich heuristickou funkcí je metodologie konkrétních výzkumů.

Sociologie práce nemá za sebou ani století. To je v historii vědy krátká doba. V Československu sahají sice ojedinělé výzkumy do doby před druhou světovou válkou, ale v rozsáhleším měřítku lze zařadit rozvoj sociologie práce v podstatě do dvou posledních desetiletí. Není tedy divu, že jsou zde ještě slabě pokrytá či zcela bílá místa. Jejich zaplnění bude výsledkem vstřícného rozvíjení obecnějších úrovní teorie a jejich střetávání se systémtvornou funkcí aplikace metodologie, systémtvornou funkcí sociologického zkoumání na všech úrovních obecnosti.

Všeobecné rozšíření psychologicky orientované statistiky do sociologie práce dokazuje, že prostor styku konkrétní teorie a konkrétního zkoumání není dostatečně zaplněn výsledky skutečně sociologického myšlení.

Modelování. Vyšli jsme od zamyšlení nad „empirií“ v diplomních pracích a poznamenali jsme, že se naše úvahy zdaleka netýkají jen diplomních prací. Přece se však budeme pro názornost držet především jich.

„Empirická část“ diplomní práce má pak zpravidla podobu rozložení problému do položek dotazníku či záznamového archu, sestavování korelačních tabulek, výpočtu statistických charakteristik a interpretace. Výklad je nejjistější při popisu výchylek zjištěných četností jednotlivých políček tabulky od četností očekávaných při nezávislosti znaků, vyložit tabulku jako celek činí obtíže, orientace v sérii tabulek je již těžko dostupná a zařazení výsledků z celého souboru tabulek do širšího rámce je jen vzácnou výjimkou. Odpoutání od země činilo vždy potíže, pokud nad námi nebyly větve stromu, na který je možno zavěsit lano. Tím lanem je heuristická funkce stromu konkrétní teorie.

Nejvyššími patry budovy konstruované kvantitativními postupy nad základnou hodnot jednotlivých proměnných je snad komplexní prognostické modelování. Hromadné jevy jsou zde začleněny do systému, jejich vztahy zobrazovány složitými soustavami matematických funkcí a rovnic. Důležitou proměnnou je čas. Model má dokonce schopnost korigovat vstupní hypotézy a nekonzistentní údaje, správnost jeho konstrukce se dá ověřit platností prognóz. Ani nemusíme léta čekat. Model sestrojený za léta 1965—1975 může „předpovědět“ skutečnosti, které již z let 1975 až 1980 známe.

Vyskytla se i myšlenka, že studium modelů s vlastností autokorekce a s ověřenými výsledky bude snadnější cestou pro poznání reality než její přímé zkoumání, protože přes všechnu svou složitost je jejich matematický aparát jednodušší než logika reality.

Současné zkušenosti zatím však ukazují, že praktickou aplikaci mají jen jednoduché modely, s jakými jsme se naučili pracovat za ta tisíciletí, co člověk manipuluje s čísly. Čím je rozsáhlejší soubor kvantifikujících postupů, tím je obtížnější vrst modelů do praxe.

Lidé se ještě déle než používat čísel učili žít v přírodě i mezi lidmi. Vytvářeli si představy o světě, které sice mají nevýhodu v tom, že se nedají vyjádřit čísly, ale výhodu v tom, že jsou kongeniální s difúzní pluralitou světa.

Na tyto intuitivně vznikající, racionálně korigované modely bychom

neměli zapomínat ani při okouzlení matematicky fundovanými komplexními prognostickými modely. Jsou velkolepou expedicí do odlehlých krajin, ale jimi dobyté předsunuté pozice nepřinesou očekávaný užitek, pokud se prostor mezi námi a životem nevyplní praxí vstřebanou konkrétní teorií.

Indukce a dedukce. Je asi nesprávné, že příliš zdůrazňujeme protiklad indukce a dedukce.

Ve zjednodušeném pojetí vede induktivní přístup k tendenci považovat jednotlivé dílčí údaje z výzkumu za fakta. Dokonce se mohou zdát tím věrohodnější, čím jsou detailnější. Uvěříme-li fakticitě údajů, proč bychom měli pochybovat o závažnosti zobecnění získaných indukcí z těchto vyryžovaných zrníček zlata? Výsledkem jsou „plochá“ zjištění, která nejsou schopna kontaktu s teorií.

Matematické modely jsou pak příkladem dedukce. Výchozí data i rovnice jsou soustavou axiomů. Jejich stanovením se soustava uzavře a dále se rozvíjí nezávisle na realitě. Výsledky se do reality vracejí jako prognózy. Čím je rozsah procesů probíhajících autonomně uvnitř soustavy axiomů větší, tím jsou výsledky velkolepější, ale tím také roste riziko odtržení od reality. Pochopitelně: čím je cíl vzdálenější, tím více záleží na přesnosti určení azimutu.

Je to paradoxní, ale běžné výzkumy „statistickou procedurou“ vlastně často pracují se vstupními údaji jako s axiomy a rozvíjením jejich soustavy dedukují závěry nezávisle na teorií.

Všem těmto pokusům je společná nadměrná důvěra v podkladový materiál a techniky zpracování a nedoceníení teorie, nedůvěra v teorii často pracující s nedůsledně definovanými pojmy a relacemi.

Jenže co když právě plnost obrazu reality v myšlení se operacionalizací ztrácí? Co když právě tisíciletá praxe racionálně vedené intuice je adekvátnějším způsobem reflexe nejsložitějšího objektu vědy — společnosti?

Znamená to pak důraz na dialektickou abstrakci, na plné využívání heuristické funkce všech úrovní teorií. Znamená to varování před autonomním používáním technik bez kontaktu s teorií. Konkrétněji tedy důraz na neustálou oscilaci mezi konkrétní teorií a realitou, vedenou hypotézami a interpretačními schématy.

Konkrétní teorie. Konkrétní teorie je základní úrovní zobecnění sociologického poznání. Je to teorie určitého objektu, úzce vymezeného výseku reality, základní třídy jevů.

Každá teorie je abstrakcí. Tato abstrakce může mít různou úroveň obecnosti a tedy teorie jí vzniklá různou vzdáleností od reality. Nejabstraktnější a nejobecnější je filozofie. Stupeň abstraktnosti a obecnosti obecné sociologické teorie je vysoký, i když méně než u filozofie. Postupujeme-li v řadě disciplín ke stále méně obecným, zmenšuje se rozpětí mostu překlenutého abstrakcí mezi reálnem a teorií. Konkrétní teorií nazýváme tu část teorie, která je nejkonkrétnější, nejtěsněji přimknutá k realitě. Důležité je, že to však není pouhá aplikace obecnějších úrovní, ale právě nejkonkrétnější svébytná teorie, která tvořivě zpracovává dialektické kontakty mezi obecnějším myšlením a bezprostřední zkušeností

s realitou. Její heuristickou funkcí je specializovaná metodologie sociologických výzkumů reality, určitého jejího výseku, např. sociálního systému práce, průmyslu nebo podniku.

Empirie pak je způsob kontaktu mezi teorií a realitou, způsob obohacování teorie novými poznatky. Protože však vycházíme z teorie, z dosažené úrovně poznání, je empirie obousměrná — ze strany teorie směřují k realitě dotazy, strukturované dotazy ve formě hypotéz, interpretačních schémat. Stykem s realitou se rodí údaje přetavované do faktů. Důraz na tuto obousměrnost empirie je předpokladem překonání bezduchého statisticismu, který je u nás hlavní formou toho, co bylo již tolikrát kritizováno jako empiricismus.

Jestliže zdůrazňujeme metodologický aspekt empirie, musíme zdůraznit konkrétnost obsahu základní úrovně teorie. Její relativně úzký styk s realitou a systémotvorná funkce metodologie sociologických výzkumů vedou k některým rysům odlišujícím konkrétní teorii od vyšších úrovní teoretického zobecnění.

Konkrétní teorie musí vycházet vstříc operacionalizaci pro zkoumání a instrumentálnosti pro sociotechniku. Vyšší úrovně teorie se mohou jevy a zákony zabývat „v čisté podobě“, konkrétní teorie musí respektovat i formy „znečištění“ čisté podoby kompromisy reality. Tedy respektování vzájemného prolínání četných sociálních jevů, jejich transparentnost při detailním pohledu, ale sílu v totalitě.

Konkrétnosti základní úrovně sociologické teorie odpovídá rozsáhlé využívání možností typologie: interpretace je vedena popisem modálních i limitních konfigurací vlastností, modelováním syndromů s vnitřní racionalitou.

Sítě typů jsou nástrojem diagnostiky. Konkrétní teorie má být schopna popsat současný stav sociálního objektu. Má být schopna srovnat jeho stav se stavem žádoucím, určit normativy pro řízení dalšího vývoje a stanovit nástroje tohoto řízení.

Velký význam má pochopit zde specifiku sociální a jeho přilnutí k technickým, ekonomickým, demografickým, biologickým aj. aspektům reality, v níž žijeme. Určité varianty sociálních jevů vytvářejí syndromy s prvky jiných oblastí a teprve v těchto syndromech je možno je poznávat a operovat s nimi.

Syndrom pracovní situace. Příkladem konkrétní teorie může být koexistence adekvátních jevů v pracovní situaci. Velmi mnoho se píše o autoritativním a demokratickém stylu řízení. Mnohem méně se uvažuje o jejich souvislostech se sociální situací nebo osobnostními charakteristikami vedoucího. Konkrétní teorie má před sebou úkol stanovit optimální kombinace obsahu práce, technologie, organizace práce, kvalifikace a osobnostních charakteristik pracovníků i vedoucího a začlenění pracoviště do širší struktury. Jakékoli narušení vzájemné adekvátnosti vstupů z těchto oblastí do souhry vede k suboptimálnímu fungování.

Pracovní kolektivy mají velkou plastičnost. Dlouhodobá existence pracovních situací obrousila základní disproporce. Jemnější disproporce dovedou kolektivy transformovat do podoby pro ně přijatelné. Občasné drastické disproporce na sebe zpravidla upozorní a nutí k řešení. Subopti-

mální stav však může uniknout pozornosti a vyvolávat ztráty, o nichž se neví. Konkrétní teorie sociologie práce by měla být schopna identifikovat typ disproporcí, odhadnout adekvátní podoby komponent na základě konstantních determinant a doporučit další postup.

Často se teď diskutuje o „měkkých a tvrdých“ datech. Jakkoli jsou rozdíly mezi nimi výrazné, nemělo by se zapomínat na to, že obojí typy údajů jsou jen symptomy. Nejde o šlépěje v písku, ale o člověka, který tudy prošel. Nejde o počet úrazů nebo odchodů, ani o relativní četnost nespokojených, ale právě o pracovní situaci a sociální dynamickou rovnováhu.

Příkladem je nadbytek: nepřipravenost kvalifikační přípravy složitosti vykonávané práce a způsobu vedení vyvolává konflikty, odchody. Nedostatečná kvalifikace posiluje autoritativnost vedení i tam, kde by obsah práce i osobní vlastnosti vedoucích podmiňovaly koncepční, ale tolerantní vedení.

Čím moudřeji bude národní hospodářství řízeno, tím potřebnější, ale i náročnější bude prokazovat, že sociologie je nezastupitelná při řízení a projektování pracovních situací.

* * *

Održenost tzv. „empirické“ a „teoretické“ části některých sociologických studií demonstrována na diplomových pracích má hlubší kořeny. Vyplývá z nezralosti konkrétní teorie a z neschopnosti používat obou směrů kontaktu konkrétní teorie s realitou; empirie musí pracovat s hypotézami a interpretačními schématy ořpenými o teorii i adekvátními metodami a technikami přinášejícími do analýzy údaje o realitě. Nepropracovanost těchto vazeb konkrétní teorie a reality vede k nadužívání statistiky jako systematizující metody místo jen jako cenné techniky. Značný vliv na to má vyplnění dočasného vakua heuristické funkce konkrétní sociologické teorie převzetím statistických postupů od psychologie. To, co se tam osvědčilo, se ukazuje jako nevhodné v sociologii.

Zkoumání vychází z teorie, vždy se dočasně od ní odpoutává, aby se nakonec k teorii opět vrátilo. Kvantitativní postupy založené na statistice a matematickém modelování se někdy od teorie vzdalují tak daleko, že činí potíže vrátit se ke konkrétní teorii. Tak se může stát, že jejich vy-povídací schopnost o realitě i příspěvek k rozvinutí teorie jsou minimální.

V sociologii práce se jeví jako jedna z cest dalšího rozvoje konkrétní sociologické teorie konstruování typologií, studium syndromatických jevů a pokusy o normativní stanovování optimální konstelace prvků pracovních situací.

ЭВРИСТИЧЕСКАЯ ФУНКЦИЯ КОНКРЕТНОЙ ТЕОРИИ В СОЦИОЛОГИИ ТРУДА

Оторванность так называемой „эмпирической“ и „теоретической“ частей дипломных работ студентов социологии имеет более глубокие корни. Она вытекает из незнания конкретной теории и из неспособности использовать оба направления контакта конкретной теории и действительности: эмпирии приходится работать с гипотезами

и со схемами интерпретации, которые опираются на теории, и с соответствующими методами и приемами, вносящими в анализ и в теорию данные о реальности. Неработанность приведенных связей конкретной теории и действительности приводит к злоупотреблению статистики не в качестве ценного приема, а необоснованно, в качестве несоответственного систематизирующего метода. Количественные приемы, основанные на статистике и на математическом моделировании, уходят от теории иногда оравнительно далеко, так что обратный путь от модели к теории зачастую очень затруднителен. Таким образом возникает обстановка, в которой способность результатов, приобретенных посредством этих приемов, информировать о действительности и их вклад в развитие теории — минимальные.

В социологии труда одним из путей дальнейшего развития конкретной социологической теории является конструирование типологии, изучение синдроматических явлений и попытки устанавливать нормативно оптимальные констелляции элементов рабочих обстановок.

THE HEURISTIC OF CONCRETE THEORY IN INDUSTRIAL SOCIOLOGY

Insufficient coherence between the „empirical“ and the „theoretical“ parts of the diploma theses presented by students of sociology has deeper roots. It can be traced to ignorance of concrete theory and to the incompetence to utilize both directions of the contact of concrete theory with reality: the empirical approach must work with hypotheses and interpretation schemata based on theory as well as with adequate methods and techniques supplying analysis and theory with data concerning reality. Lack of elaboration of the relationship between concrete theory and reality leads to an overuse of statistics employed not as a serviceable technique, but as an unduly and inadequately systematizing method. Quantitative procedures based on statistics and mathematical modelling are sometimes such a long way removed from theory as to make the reverse approach from model to theory very difficult. In consequence the informative value of the results of the analyses attained with these procedures and their contributions to the development of the theory are minimal.

In the field of concrete sociological theory new vistas are opened by the construction of typologies, an inquiry into syndromic phenomena and the normative establishing of the optimal constellation of elements of work situations.